

MUMTOZ KUY- QO'SHIQLARNI O'RGANISH JARAYONIDA O'QUVCHILARDA MILLIY G'OYA VA MAFKURANI SHAKLLANTIRISH

Mamirov Masur

dotsent, “Milliy qo‘shiqchilik” kafedrasasi O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

Annotasiya

Xalq ichidan chiqqan mohir bastakor va hofizlar yaratayotgan asarlariga mumtoz she'riyatimizning eng nodir namunalari tanlashga alohida e'ribor berishgan.

Musiqada darslarida o'quvchilarga o'zbek mumtoz musiqasi haqida beriladigan bilim, tushunchalar tub mazmunida xalqimizning musiqasi madaniyatining asrlar osha bizga yetib kelgan va ular ta'sirida hozirgi kunda ham yaratilayotgan, ijro etilayotgan nodir merosni qadrlash, asrab-avaylash, o'rganish orqali milliy g'oya va mafkura ruhida tarbiyalashning ilmiy-pedagogik tizimini yaratish va hayotga tadbir qilish musiqiy ta'limni o'qitishning muhim muammolaridandir.

Ushbu maqolada mumtoz kuy-qo'shiqlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda milliy g'oya va mafkurani shakllantirish masalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: san'at, madaniyat, mumtoz, ashula, qo'shiq, navo, xonish, milliy, ma'naviy, qadriyat.

Особое внимание уделялось подбору редчайших образцов нашей классической поэзии для произведений, созданных искусными композиторами и хафизами, вышедшими из народа.

Знание и понимание узбекской классической музыки, данное учащимся на уроках музыки, основано на фундаментальной сущности национальной музыкальной культуры нашего народа путем оценки, сохранения и изучения того редкого наследия, которое было создано и исполнено под их влиянием. Научно-педагогическая система воспитания в духе идей и мировоззрения и ее применение к жизни — одна из важных проблем педагогического музыкального образования.

В данной статье говорится о формировании национальных идей и мировоззрения у учащихся в процессе разучивания классических песен.

Ключевые слова: искусство, культура, классика, песня, песня, наво, ханыш, национальное, духовное, ценность.

Annotasiya

Special attention was paid to the selection of the rarest examples of our classical poetry for the works created by skilled composers and hafiz who came out of the people. The knowledge and understanding of Uzbek classical music given to students in music lessons is based on the fundamental essence of the national musical culture of our nation by appreciating, preserving and studying the rare heritage that has been created and performed under their influence. creation of a scientific-pedagogical system of education in the spirit of ideas and ideology and its application to life is one of the important problems of teaching musical education. This article talks about the formation of national ideas and ideology in students during the learning of classic songs.

Key words: art, culture, classic, song, song, navo, khanish, national, spiritual, value.

Kirish (Introduction). O'zbek musiqasi san'atining bebaho namunasi bo'lgan mumtoz asarlar

milliy qo‘shiqchiligimiz rivojini yanada yuksaltirishda muhim asos bo‘lishi bilan birga shaxs, xususan yosh avlod tarbiyasida, ularni milliy-ma‘naviy kamol topishlarida alohida ahamiyatga ega.

Mumtoz qo‘shiqlar- bu qo‘shiqchilik san‘atining eng mukammal va noyob namunali bo‘lib, ulardagi nola, qochirim, xonish, nolish, tebratma, yoyish- salmoqlash kabi kuylash uslubiga xos unsurlarni namoyon etgan talqinlari tinglovchi hissiyotiga kuchli ta‘sir qiladi, unda olijanob tuyg‘ularni vujudga keltiradi.

Musiqadarslarida o‘quvchilarga o‘zbek mumtoz musiqahaqida beriladigan bilim, tushunchalar tub mazmunida xalqimizning musiqamadaniyatining asrlar osha bizga yetib kelgan va ular ta‘sirida hozirgi kunda ham yaratilayotgan, ijro etilayotgan nodir merosni qadrlash, asrab-avaylash, o‘rganish orqali milliy g‘oya va mafkura ruhida tarbiyalashning ilmiy-pedagogik tizimini yaratish va hayotga tadbqiqilish musiqiy ta‘limni o‘qitishning muhim muammolaridandir.

O‘zbek mumtoz musiqasi vositasida shakllangan badiiy did, badiiy nafosat, musiqiy madaniyat va xalq musiqamerosiga ongli munosabat unsurlari sarasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1. Musiqiy asarning g‘oyaviy mazmuni hamda ularda aks etgan badiiy obrazlarni, lirik kechinmalarni tasavvur qilish;
2. Musiqiy asar g‘oyaviy mazmunining ohanglarda aks etishiga e‘tibor berish, ularda o‘zaro mutanosiblik va sinixronlikni anglash;
3. Kuy va ohangni mukammalligini ta‘minlovchi o‘ziga xos ijro talqinlarini sezish, ko‘ra bilish, baholay olish;
4. Ijrochining ijro mahoratini baholay olish;
5. Asarlarning turli murakkablik darajasini anglash, ijro usuli (o‘lchov-ritm), ohang bo‘yoqlari, tovlanishlarini idrok etish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lish;
6. O‘z ijro imkoniyatlarini bilgan holda namunalarni ijro eta olish malakalariga ega bo‘lish;
7. Mumtoz qo‘shiqlarning badiiy qimmatini eng muhim jihatlaridan biri uning matni va uning mazmunida ifodalangan yuksak fikr, g‘oyalarni o‘zida mujassam etganligidadir.

Mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlili (Literature review). Xalq ichidan chiqqan mohir bastakor va hofizlar yaratayotgan asarlariga mumtoz she‘riyatimizning eng nodir namunalarini tanlashga alohida e‘tibor berishgan. Musiqamadaniyati darsligiga kiritilgan “Shashmaqom”, “Farg‘ona-Toshkent maqomlari”, “Xorazm maqomlari” dostonchilik qo‘shiqlari, katta ashulalarda Lutfiy, A.Jomiy, Navoiy, Miskin, Atoiy, Nodira, Zebuniso, Mashrab, Ogahiy, Feruz, Muqumiy, Furqat, S.Abdulla, Habibiy, H.Olimjon kabi buyuk shairlarning asarlaridan o‘rinli foydalanilgan.

A.Navoiy g‘azallari bilan kuylanadigan “Cho‘li iroq”, “Ul sarvi gulru kelmadi”, “Shitob aylab”, “Nasrullayi”, “Nim cho‘poni”, “Koshki”, “Qoro ko‘zim”, “Sayqal”, “Guluzorim”, “Topmadim”, “Mubtalo bo‘ldim senga”, “Ne navo soz aylagan”, “Ne ajab” kabi ashulalar xalqimizning bebaho boyligi hisoblanadi. Bunday asarlarni tinglash, tahlil qilish jarayonida yuksak ijod namunasi bo‘lgan asarlar o‘zining bag‘oyat boy poetikasi bilan o‘quvchilarni o‘ziga maftun etadi va ularni o‘rganish, kuylashga ishtiyoq, qiziqish, havas uyg‘otadi.

Shoir, bastakor va san‘atkor mehnatidan hosil bo‘ladigan san‘at mahsulida uch san‘at yo‘nalishida ijod qiluvchilarning mahorati, istedodini birlashtiruvchi, ularning tinglovchilarga yetkazmoqchi bo‘lgan

muhim jihati asarlarning g’oyasi va unga mos musiqiy ohangning milliyligidir. Ona-Vatan tuyg’usi, ota-onani hurmat qilish, mehr-oqibat, do’stlik, udeal muhabbat singari muqaddas his -tuyg’ular bu asarning tub mazmunida yotadi. Qo’shiq matni mazmunini tahlili, badiiy ijrochilikka oid unsurlari tahlili, qaysi san’atkor hofizlar tomonidan ijro etilganligi, o’quvchilarga mumtoz musiqa haqida chuqur va keng ma’lumot va tushunchalarga ega bo’lish imkonini beradi. Bu esa o’z navbatida o’quvchilarga bu ishga ehtiyotkorlik, tayyorgarlik bilan yondoshishni talab qiladi:

1. O’quvchilarning mumtoz o’zbek musiqasiga bo’lgan munosabatlarini o’rganish, ularning mumtoz kuy va qo’shiqlarni o’rganishga bo’lgan ehtiyoj va qiziqishlari darajasini aniqlab, dars jarayonida e’tiborga olish;

2. O’quvchilarning yosh xususiyatlari, ovoz imkoniyatlari, iqtidorlarini hisobga olib ish tutish;

3. O’quvchilarning qiziqishlari, ovoz imkoniyatlari, iqtidorlari, bilim darajalari hamda ijro ko’nokmalariga muvofiq ular tomonidan o’rganiladigan namunalarni tanlash;

4. O’quvchilarda mumtoz qo’shiqlarni ijro etish ko’nikmasini shakllantirish imkonini beruvchi ish shakl, usul va vositalaridan o’z o’rnida va unumli foydalanish va mashg’ulotlarni pedagogik-psixologik hamda metodik jihatdan to’g’ri tashkil qilish;

5. Mashg’ulotlarda texnik va ko’rgazmali vositalardan maqsadga muvofiq foydalanish;

Musiqa darslarida mumtoz asarlarni o’rganish va kuylashga nisbatan ularni tinglash, tahlil qilish o’quvchilarda bu san’at turiga nisbatan to’g’ri munosabat- qiziqish, qadrlash, o’rganishga xoxish, kelgusida unga vorislik qilish tuyg’ularini shakllantirishga yetakchi ahamiyat berish lozim. Chunki mumtoz ashulalarning aksariyat qismi ijrosi murakkab, diapazoni keng, ritm-usuli ham ularni o’quvchilar tomonidan talab darajasida kuylashlari uchun qiyinchilik tug’diradi. O’z ovoz imkoniyatlariga zid, keng diapazondagi ashulalarni o’rgatish metodik jihatdan ham to’g’ri bo’lmaydi va buni musiqa o’qituvchilari yaxshi bilishi lozim.

Shuning uchun dars jarayonida o’qituvchi tinglanadigan asar haqida, ularning mualliflari, yaratilish tarixi, mashhur ijrochilari, o’ziga xos ijro uslublari, murakkablik jihatlariga oid ma’lumotlarga yetakchi o’rin ajratish va albatta mumtoz namunani yetuk xonanda hofizlar ijodiyotida tinglashga ahamiyat berishi kerak bo’ladi. Bular esa darsning samaradorligini taminlashda muhim omillardan bo’lib xizmat qiladi.

Tahlil natijalari (Analysis and results). Mumtoz asarlar mavzusiga oid darslarda o’qituvchining pedagogik mahorati, qo’llagan metodi, texnik va ko’rgazmali vositalar va eng muhimi o’qituvchining shaxsiy namunasi asosiy rol o’ynaydi. O’qituvchi o’quvchilarda mumtoz musiqa asarlarini tinglash o’rganish uchun muayyan ko’nikma va malakalar hosil qilishda quyidagi jihatlarga jiddiy e’tiborda tutishi maqsadga muvofiq bo’ladi.

1. Asarni o’quvchilar tomonidan katta qiziqish va his-hayajon bilan tinglashlariga erishish;

2. Tinglash orqali o’quvchilarda muayyan savol-javoblar o’tkazishga qiziqitirish, fikr bildirish, baholash, yanada ko’proq ma’lumotga ega bo’lishga intilishni vujudga keltirish;

3. Asarni nazariy, amaliy (ijrochilik uslublari), badiiy tomondan tahlil qilish;
4. Asarni frazalarini sinchiklab tahlil qilish;
5. Undagi nozik qochirim va nolalarga ta’rif berish;
6. Ashulalar matnidagi tushunishi qiyin bo’lgan so’zlarni sharhlash;
7. Ijrodagi rang-baranglik o’ziga xoslik, dinamik tuslarni ifoda etish mahorati, kuylash va chalishdagi musiqiy bezaklar haqida batafsil to’xtalish.

Bulardan tashqari o’qituvchi o’z imkoniyatiga mos keladigan namunalar bo’yicha repertuar tanlashi va ayrim asarlarni kuylashlari uchun o’rgatib borishi mumkin. Mahorat bilan tanlangan repertuar, musiqiy asarlarni o’quvchilar ovoz diapozoniga mos kelishiga erishish asarni, o’rganishda nafasni to’g’ri olish, so’zlarni aniq talaffuz qilish, ovoz intonatsiyasini hosil qilish, past va yuqori registrlarda ovozni to’la, sof jarangdorligiga erishish nihoyatda muhim.

Mumtoz musiqaga oid mavzularni o’tishda sinf xonasining jihozlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o’rinda mumtoz ashulalarning taniqli namoyondalari o’zbek mumtoz adabiyot vakillari, bastakorlarning portretlari, ular haqidagi ma’lumotlar, asarlarni nota yozuvi, o’quv-texnik vositalar magnitafon, magnit tasmalari, iloji bo’lsa videomagnitafon bo’lishini ta’minlash ko’zda tutiladi.

Mashg’ulotlarda ilg’or pedagogik texnologiyalardan, interfaol metodlardan unumli foydalanish orqali o’quvchilarda mustaqil fikrlashlari uchun imkon yaratish, asarlar badiiy qimmatini anglash g’oyaviy-badiiy mazmunida aks etgan g’oyalarni qalbdan his qilishlariga erishish eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Yana bir jihat o’quvchlarni mumtoz musiqa ijodiyoti bilan maqsadli tanishtirish xilma-xil nazariy va amaliy faoliyat turlarini qo’llanishini taqozo etadi. Umumiy o’rta ta’limning musiqa fani bo’yicha Davlat Ta’lim Standartlarida ta’limning ma’lum bosqichida o’quvchilar o’zlashtirishi zarur va yetarli bo’lgan o’quv materiallarini talab darajasida o’zlashtirishga erishish uchun qo’shimcha ta’lim bloki imkoniyatlaridan va sinfdan tashqari badiiy havaskorlik to’garaklari faoliyatidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shuning uchun ham biz o’z tadqiqotimizning amaliy faoliyat yo’nalishida sinfdan tashqari ishlar mazmuni va dastur ishlab chiqildi. O’quvchilarning mumtoz namunaning so’z va musiqa aloqadorligini tushunishlari uchun o’zbek xalq qo’shiqlari xususiyatlarini o’rganish, bunda ikki asosiy vazn aruz va barmoqning tuzulishi bilan tanishish jarayoni nazariy, ko’rgazmali, tinglash va ijro yo’nalishida amalga oshirildi.

Aruz - uzun va qisqa bo’g’unlarning almashinib kelishiga asoslangan vazn.

O’qituvchi aruzning bo’g’un tuzulishida uzun bo’g’unlar ustuvorligiga e’tiborni tortadi. Aynan uzun bo’g’unlarning qisqa bo’g’unlar ustidan ustuvorligi mumtoz shoirlar she’rlariga favqulotda musiqiylik bag’ishlaydi.

Aruz qoidalari va ohangi asosida yozilgan matn tarkibining o’zaro aloqadorligi ayniqsa maqom aytimlarida yaqqol namoyon bo’ladi.

Kuy she’rning tarkibiy xususiyatlariga bog’liq bo’lib, barmoq she’r tuzulishidagi 7-8 bo’g’inli misralarga, bandlarga tayanadigan qo’shiq ohangi odatda qisqa bo’ladi. Ko’p misralarga asoslangan she’r ohangi shakliga ko’ra nisbatan cho’ziq bo’ladi. She’r tuzulishi ko’pincha qo’shiq shaklini belgilaydi.

O'zbek mumtoz she'riyatida ruboiy, murabba deb nomlanadigan to'rtlik keng tarqalgan. U kichik shakldagi o'zbek xalq qo'shiqchilik matnida ko'p qo'llaniladi. U o'ziga munosib musiqiy shaklga ham ega bo'lib, qofiyalanmagan uchunchi misra odatda qo'shiq avjiga to'g'ri keladi va shu yo'sinda avj bilan bog'lanib ketadi. O'zbek mumtoz adabiyatida eng mashhur va ko'p uchraydigan she'r shakli g'azaldir. Unda dastlabki ikki misra hamda keyingi juft misralar o'zaro qofiyalangan bo'ladi (O'rtar, Qoro ko'zim, Dugoh Husayn, Yolg'iz topmadim).

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'zbek mumtoz she'riyatida ko'p qo'llaniladigan she'riyat shakllaridan yana biri muxammasdir. Bu shaklda birinchi banddagi besh misraning barchasi o'zaro qofiyadosh bo'ladi. Keyingi bandlardagi beshinchi misra birinchi bandning beshinchi misrasi yoki birinchi bandning barcha misralari bilan qofiyalanadi (Guluzorim, Sog'ligin qadrinib bil, Ey sabo, Qoshi yosinmu deyin, Injost, Kuycay, Tortadur, G'amzasin sevdin kungul, Ahli suhbat hammamiz, O'zbekistonda, Janon bo'laman deb, Topmadim).

Endi mumtoz asarlarni o'rganish va kuylash borasida qanday jihatlarga e'tibor qaratish, hisobga olish haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Tajriba- kuzatuvlar maqom va qo'shiqchilik bo'yicha yetuk xonandalar, pedagog-o'qituvchilar va san'atshunoslar fikrlarida quyidagilarga alohida e'tibor beriladi:

1. Ovoz tembrining to'g'ri tanlanishi. Mumtoz qo'shiqlarni ijro etish Estrada yoki xalq ommaviy janrlaridagi folklor qo'shiqlarini kuylashdan bir muncha farq qiladi. Bunda ovoz salmoqli salobatli yangrashi, ijrochilar ovoz diapazoni kamida bir yarim va ikki oktava oralig'ida bo'lishi, shuningdek (quyi registr) va yuqori pardalar (yuqori registr) tembri barqaror bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Pastki pardalarda baland va yuqori pardalarga past kuylanganda ashula go'yoki har xil (uch kishi) xonandalar tomonidan kuylangandek taasurol uyg'otadi. Bu mumtoz qo'shiqchilik an'anasiga ziddir. Ovoz diapazonining muayyan maromida bo'lishi barcha frazalarda me'yorida kuch sarflash hamda ovoz jarangdorligini ta'minlash ishlarini beradi.

2. Ovozda elastiklikning ta'minlanishi mumtoz qo'shiqchilikka bir xil balandlikni qat'iy taminlaydigan ovozlarning bo'lishi maqsadga muvofiq emas. Ma'lum pardada barqarorlik saqlanganda ham ovoz sekidan balandlikka (tovush kuchi) qattiqdan mayinlashish kabilarni tekis kechishi (sakrashsiz) shuningdek yuqorilatish va pasaytirishga nisbatan moyillik ko'rsatilishi orqali tebranib, salmoqli ijro etilishi lozim.

3. Intervallar bo'yicha amalga oshiriladigan sakratma harakatlarda ham ovozni uzmasdan glissando qilish texnikasini egallash. Ayrim hollarda muayyan pardadan biroz ko'tarilib pasayishi, mantiqan ma'lum me'yorda kuylay olish ko'nikmasini talab qiladi. Nola va qochirimlardan o'rinni foydalanish ijro mahoratining yuqori bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Oddiy farshlaglardan tortib, murakkab o'ttiz ikkitalik notalardan iborat namunalarda ham qiynalmay kuylay olish xonandadan doimiy izlanishda bo'lishni taqozo etadi va bu ijro mahoratining muhim elementi, texnikasi hisoblanadi.

4. Asar ohangiga putur yetkazmasdan qo'shimcha pardalarda ijro etish. Bunda turli qochirimlardan foydalanish ham hofiz mahorati, malakasini belgilovchi jihatlardan sanaladi. So'zlar talaffuzidagi salmoqdorlikni taminlash, unli va undoshlarning talaffuzida xalqona zeb va aksentlarni bera olish, qoshimcha harflar (talaffuz) birikmalaridan foydalana olish (jumladan “nga” kabi) undoshlarni

dumog’da cho’zib turish va ohanglarni to’g’ri kuylash kabi texnikalarni puxta o’zlashtirish ijro mahoratini ta’minlovchi omillar sarasiga kiradi.

5. Ovozning jozibali va yoqimli bo’lishi. Mumtoz ashula ijrosi uchun kuchli ovozga ega bo’lishning o’zi kifoya qilmaydi. Kishi ovozida bir-birinikiga o’xshamaydigan yoqimli ohang, tembr, joziba, kuch, talaffuz kabilar asarni ko’pchilik qalbiga chuqur singib ma’naviy mulkiga aylanishi hofizni elga tanishtiruvchi omillardan biridir. Yoqimli ovoz, uni asrash, undan mohirona foydalanish esa ijrochidan ijodiy izlanish, doimiy ravishda mashq qilib borishni talab qiladi.

Adabiyotlar ro’yxati

1. Yu.Rajabiy. O‘zbek xalq musiqasi. I-V tomlar. –T., 1957-1959. 77 b.
2. M.Yusupov. O‘zbek xalq musiqasi (Xorazm ashulalari). –T., 1962. 32 b.
3. Ye.Romanovskaya. O‘zbek xalq qo‘shiqi. I, II-tomlar. –M., 1939. 56 b.
4. I.Rajabov. Maqomlar. –T., 2006. 68 b.
5. O.Matyoqubov. Maqomot. –T., «Musiqqa», 2004. 70 b.
6. M.Ermatov. An’anaviy xonandalik. –T., 2003. 42 b.
7. H.Isroilova. An’anaviy hofizlik san’ati. –T., 2007. 120 bet
8. O‘.Rasurov. An’anaviy xonandalikdan o‘qitish metodikasi. –T., 2007. 85 b.
9. S.Begmatov. Hofizlik san’ati. –T., «Musiqqa», 2007. 76 b.
10. Komila Bo‘rieva An’anaviy xonandalik (ayollar ovozlari uchun) Akademik litsey va kollej o‘quvchilari uchun o‘quv-uslubiy qo‘llanma Toshkent 2008 y. 88 b.